

סוגיות בחקר המסורת המוסלמית

דברים שנאמרו ביום עיון
לציון עשור לפטירתו של
מאיר י' קיסטר

בעריכת

יוחנן פרידמן

האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים
المجمع الوطني الإسرائيلي للعلوم والآداب
THE ISRAEL ACADEMY OF SCIENCES AND HUMANITIES

עריכת לשון: אלנתן חן
סדר: רונית גלעד
הבאה לדפוס: יהודה גרינבאום

מסת"ב 9-245-208-965-978

כל הזכויות שמורות לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשפ"ו
הדפסה: דפוס כספית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
	אלמוג כשר
1	שיקולים פדגוגיים ומוסכמות מינוח במסורת הדקדוקית הערבית המוקדמת: עיון מחודש במונח גִּמְלָה
	אמיר לרנר
45	'הַשְׂמִים פֶּלֶא עֲמוּדִים וְהָאָרֶץ עַל מֵי גְלִידִים': הזהודים ולבטים מן הקוסמוגוניה היהודית העתיקה בספרות המוסלמית של ימי הביניים והשתקפותם בנקודה דיאקריטית אחת בערבית
	ליבנת הולצמן
97	אלטברי וחדית' הישיבה על הכס: קריאה חוזרת במקורות מוכרים
204	המשתתפים בספר

פתח דבר

פרופ' מאיר יעקב קיסטר (1914-2010) היה מגדולי החוקרים של הערבית והאסלאם הקלאסי בדורו. מרבית עבודותיו המדעיות עוסקות בחקר המסורת המוסלמית (חדית'). בעבודות האלה חשף קיסטר שורה ארוכה של אמונות ומנהגים מוסלמיים קדומים, תיאר את התפתחות חלק מהם מן התקופה הטרנס-אסלאמית אל תקופת האסלאם הקדום ועמד בצורה ייחודית על חשיבותם ומשמעויותיהם. כל מאמריו מבוססים על עושר בלתי נדלה של מקורות; רבים מהם כתבי יד שטרם ראו אור עד אז. הוא היה חוקר חרוץ במידה יוצאת דופן, עשה לילות כימים בשקידתו על מחקריו והיה בעל יכולת נדירה להגיע לכל מסורת שהייתה רלוונטית לנושא מחקרו. מאמריו תמיד מאירים את הסוגיות הנידונות בהם באור חדש, מרתק ומפתיע. פעמים רבות הם גם מבהירים ומוכיחים שהאסלאם הקדום יצר מערכת אמונות מגוונת והמחלוקות בין המלומדים השונים משתקפות בביורר בספרות ההלכה והחדית'.

דוגמה מובהקת לשיטת עבודתו של קיסטר היא המאמר "You shall only set out for three mosques": A Study of an Early Tradition¹. הפשט של המסורת שבכותרת המאמר מורה שלמוסלמים מותר לעלות לרגל רק לשלושה מסגדים: מכה, אלמדינה וירושלים. אולם המאמר מוכיח שהדברים מורכבים הרבה יותר, והמסורת נתפרשה

1 173-196, pp. *Le Muséon*, 82 (1969). נוסח עברי של המאמר: מ"י קיסטר, "אל תצאו אלא לשלושה מסגדים": עיון במסורת קדומה, מחקרים בהתהוות האסלאם, ירושלים תשנ"ט, עמ' 117-131.

גם אחרת: אין לעלות לרגל אלא לשלושת המסגדים הנזכרים ואסור לעלות לרגל למקומות קדושים שאין בהם מסגדים. קיסטר מביא מסורות רבות המעידות שהנוהג לבקר בקברי צדיקים ונביאים שקדמו לאסלאם רווח כבר במאה השנייה להג'רה (המאה השמינית לסה"נ). מלומדים שביקשו לאפשר את הנוהג לעלות לרגל למקומות קדושים שאינם מסגדים גרסו שכאשר מדובר במסגדים, מותר לעלות לרגל רק למכה, לאלמדינה ולירושלים, אך אם מדובר במקומות קדושים שאין בהם מסגדים – החדית' אינו מטיל שום מגבלה. נוסף על הפירוש הזה מביא קיסטר לפני הקורא גם נוסחאות רווחות אחרות של החדית'. באחת הנוסחאות הושמט מן החדית' שמה של ירושלים ונאמר בה שמותר לעלות לרגל למסגדי מכה ואלמדינה בלבד. יש גם נוסחה שיעית הגורסת שהעלייה לרגל מותרת למסגדי מכה, אלמדינה וכופה שבעיראק. במסורות אחדות נזכר גם המסגד של דמשק והמסגד של אלג'נד אשר בתימן. קיסטר מראה שהמסורת המשווה את קדושתן של מכה, אלמדינה וירושלים היא רק מסורת אחת מני רבות ושעל פי ספרות החדית' ערים נוספות התחרו על המעמד של מקומות שראוי לעלות אליהם לרגל.

דוגמה אחרת לשיטת מחקרו של קיסטר היא מאמרו המקיף על הקשר בין הקניין הקרקעי והג'האד: 'Land Property and *Jihād*: A Discussion of Some Early Traditions'². המאמר פותח בדיון במסורת המזהירה את המוסלמים מפני רכישת מקרקעין: 'אל תיקחו לכם אחוזה שמא תתאוו לעולם הזה'. הדעה הרווחת הייתה שהקרקעות שנכבשו על ידי מוסלמים צריכות להישאר בידי בעליהן וההכנסות מהן ייחשבו לשלל (פִּיזָא) של המוסלמים, אם כי היו גם דעות אחרות. המסורת המגנה את רכישת הקרקעות מצוטטת בפרקים שעניינם

Journal of the Economic and Social History of the Orient, 34 (1991), 2
 pp. 270–311. נוסח עברי של המאמר: מ"י קיסטר, 'הקניין הקרקעי והג'האד':
 דיון בכמה מסורות קדומות', שם, עמ' 132–153.

בסגפנות (זֶהָד) ועולה הרושם שהיא נועדה להטיף למוסלמים לחיות חיי פשטות וצניעות ולהימנע ממותרות. בהמשך המאמר קיסטר מראה שזאת רק משמעות אחת של המסורת. המשמעות האחרת נוגעת לחששם של המלומדים הקדומים שהעיסוק בחקלאות והצורך בעבודה רצופה ובטיפול בבעלי חיים ובגידולים חקלאיים ימנע מן המוסלמים להשתתף בג'האד. זאת הייתה הסיבה להיווצרותן של מסורות המדברות בגנותה של עבודת האדמה. עם זאת קיסטר מצא בקובצי המסורות גם התבטאויות המשבחות את עובדי האדמה, כגון האמירה שהחורש הוא ידידו של אללה על פני האדמה, או הרעיון שאללה חייב לסייע למי שקונה כפר כדי לטפחו. שוב, המסורת המוסלמית אינה חד-ממדית וכמעט בכל נושא משתקפות בה מחלוקות רבות ומהותיות.

נוסף על עבודתו המחקרית הקדיש קיסטר את מיטב שנותיו גם להוראה ותרם בתחום זה תרומה מיוחדת במינה. בשנים 1946–1958 הוא לימד ערבית בבית הספר הריאלי העברי בחיפה. רבים מתלמידיו בתיכון זה המשיכו בלימודים אקדמיים בערבית ובאסלאם והפכו ברבות הימים למורים וחוקרים נודעים באוניברסיטאות בישראל.

אפשר לומר שקיסטר שינה פעמיים את פני הוראת הערבית בארץ. בשנות החמישים ובראשית שנות השישים של המאה העשרים, כאשר שימש מפקח על הוראת הערבית בבתי הספר התיכוניים העבריים, הוא העלה את הוראת השפה הערבית בבתי ספר רבים לרמה שלא נודעה לפני כן. הוא לא הגיע להישג הזה בכך שהסתפק במתן המלצות למשרד החינוך לקדם את הנושא, אלא היה נאה דורש ונאה מקיים. הוא עצמו הכין מבחר טקסטים מן הספרות הערבית הקלאסית ולימד אותם למורים כדי שאלה יוכלו ללמדם בצורה מיטבית לתלמידיהם.

כאשר נתמנה באמצע שנות השישים למרצה בחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית בירושלים, הוא הפך תוך זמן קצר לרוח החיה של החוג והעשיר את תוכנית הלימודים מבחינות רבות

ושונות. ההדרת כתבי יד קלאסיים וחקר החדית' הפכו לעיסוק המרכזי במחקריו ואף במחקרי תלמידיו.

בשנות עבודתו באוניברסיטה העברית ייסד קיסטר שני כתבי עת: *Israel Oriental Studies* באוניברסיטת תל אביב ו-*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* באוניברסיטה העברית. שנים רבות הוא כיהן כעורכו של כתב העת הירושלמי עם שלמה פינס ושאוול שקד זכרם לברכה. נוסף על כתבי העת הוא ייסד וערך גם סדרת מונוגרפיות מחקריות בתחום הערבית והאסלאם: The Max Schloessinger Memorial Series.

קיסטר זכה להערכה עצומה בקהילת חוקרי האסלאם בעולם והביא כבוד רב ומוניטין לחקר הערבית והאסלאם בישראל. לשם הדגמה אביא כאן את הפסקה החותמת מאמר ביקורת שפרסם פרופ' רודולף זלהיים מאוניברסיטת פרנקפורט, מגדולי ההיסטוריונים של האסלאם בדורו של קיסטר, על אחד מספריו של פרופ' אורי רובין זכרו לברכה, איש אוניברסיטת תל אביב (מתלמידיו המובהקים של קיסטר):

אם תרצה ללמוד דבר מה חדש ומקדם על התקופה הטרומ-אסלאמית ועל תקופת האסלאם הקדום, הקש בדלתה של האסכולה הירושלמית של פרופ' קיסטר. הוא, עמיתו וחבריו, תלמידיו ותלמידותיו, לא יאכזבו אותך לעולם. הם יובילו אותך תמיד לחופים חדשים. הכנסים הבין-לאומיים על 'מג'אהליה לאסלאם' שהם מקיימים ואשר מתפרסמים בדרך כלל ב-*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* הם מכרות זהב שאין למצוא כמותם במקומות אחרים.³

3 R. Sellheim, Review of U. Rubin, *The Eye of the Beholder: The Life of Muḥammad as Viewed by the Early Muslims – A Textual Analysis*, Princeton, NJ 1995, *Oriens*, 35 (1996), p. 308

הערכות על אישיותו של קיסטר ועל מפעלו המדעי פורסמו בין היתר
במקורות הבאים:

מ' לקר, 'מבוא', בתוך מחקרים בהתהוות האסלאם, תרגם מאנגלית
א' אמיר, ירושלים תשנ"ט, עמ' ז-ט

ש' שקד, 'מ"י קיסטר וחקר האסלאם הקדום', שם, עמ' יא-יז
י' פרידמן, 'דברי פתיחה', בתוך עיונים באסלאם הקדום: דברים
שנאמרו ביום עיון לכבוד מאיר י' קיסטר במלאת לו תשעים שנה,
ירושלים תשס"ה, עמ' 7-10

מאמריו של מ"י קיסטר מצויים באתר kister.huji.ac.il אשר הכין
תלמידו פרופ' מיכאל לקר.

יוחנן פרידמן

ירושלים, ספטמבר 2025